

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Власенко Валерій Миколайович

УДК 334.2 (091) (477.5) «18»/ «19» (048.3)

КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

07.00.01 - Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків - 1998

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському державному університеті] Міністерства освіти України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Мигаль Борис Кирилович,
професор кафедри історії України історичного факультету Харківського державного університету

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
Марочко Василь Іванович,
провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України
кандидат історичних наук
Головко Олександр Миколайович,
провідний науковий співробітник Харківського університету внутрішніх справ МВС України

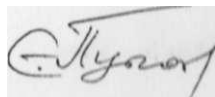
Провідна установа: Полтавський державний педагогічний інститут,
кафедра історії України

Захист відбудеться 20 листопада 1998 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 в Харківському державному університеті (адреса: 310077, м. Харків, пл. Свободи, 4, ауд. IV-65).

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету (310077, м. Харків, пл. Свободи, 4)

Автореферат розісланий 15 жовтня 1998 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Пугач Є. П.

Актуальність теми. Сучасний період розвитку України характеризується глибокими зрушеннями в економіці, політиці, соціальній сфері. Цей процес супроводжується створенням і вдосконаленням різних форм власності, зміною виробничих відносин і психології людей. Тому вкрай необхідно розвивати такі форми соціального захисту, які найбільше відповідають принципам соціально орієнтованої економіки, заснованої на засадах взаємодопомоги, створювати належні умови для поширення ініціативи і самодіяльності людей.

Одним із шляхів розв'язання сучасних невідкладних проблем населення є уважне вивчення і доцільне використання історичного досвіду функціонування ринкової економіки та окремих її інститутів. Неабияке значення має узагальнення досвіду становлення і розвитку кредитної кооперації як громадсько-економічної організації дрібних товаровиробників міста і села у другій половині XIX - на початку XX ст. Особливої актуальності набуває зивчення кредитної кооперації в окремих регіонах України, в яких природні, історичні, економічні особливості наклали свій відбиток на ступінь поширення, форми і методи кооперативного руху. Критичне переосмислення такого конкретно-історичного досвіду сприятиме підвищенню ефективності економічних перетворень, подоланню можливих помилок.

Якщо у радянські часи вивчення досліджуваної проблеми було спрощено або спотворено, дореволюційна кредитна кооперація кваліфікувалася як капіталістична організація, що діяла в інтересах заможної частини населення, то тепер справедливість вимагає звернутися до позитивної ролі кооперації у захисті економічних і соціальних інтересів дрібних товаровиробників. Зауважимо й те, що у кооперативному русі групувалися кадри учасників українського національно-визвольного руху. Тому актуальним є вивчення історії кредитної кооперації Лівобережної України другої половини XIX - початку XX ст.

Предметом дослідження є ошадно-позичкові і кредитні товариства та їх союзи, що функціонували на Лівобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.

Об'єктом дослідження даної роботи є історія кредитної кооперації, соціальний склад та діяльність кредитних кооперативів у лівобережних губерніях України у визначений період.

Хронологічні рамки роботи - друга половина XIX - початок XX ст. Цей період характеризується зародженням і формуванням кредитної, кооперації. Таке визначення рамок дослідження дозволяє подати характеристику цього виду кооперації від часу появи перших кооперативів і до початку національно-

демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. та прийняття 20 березня 1917 р. загальнокооперативного закону, який дав новий поштовх кооперативному руху, надавши йому особливої значимості у соціально-економічному і політичному житті країни.

Територіальні рамки дослідження обмежені Лівобережною Україною. У досліджуваний період в адміністративно-територіальному відношенні цей регіон складався із Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. У них розвивалися спільні процеси в економічній сфері. Вони були землеробськими губерніями. Лише Харків виділявся як великий промисловий центр. Це до певної міри визначило й характер розвитку кредитної кооперації, соціальний склад товариств тощо. У цілому Лівобережжя відрізнялося від інших регіонів України в соціально-економічному, національному та інших відношеннях, тому може бути самостійним об'єктом дослідження.

Методологічною основою дисертації є діалектичний метод наукового пізнання суспільних явищ, принципи об'єктивності та історизму, критичний аналіз джерел та літератури.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі архівних матеріалів, опублікованих джерел та наукових розвідок всебічно висвітлити процес зародження і розвитку кредитної кооперації на Лівобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.

Виходячи з означеного, основними завданнями дослідження є:

- проаналізувати закони Російської імперії, що стосувалися кредитних кооперативів;
- охарактеризувати основні напрямки діяльності кредитних кооперативів та їх союзів, відносини між товариствами і державою та органами місцевого самоврядування;
- з'ясувати соціальний склад кредитних й ошадно-позичкових товариств;
- визначити роль і місце кредитних кооперативів у фінансовій і господарській підтримці дрібних товаровиробників;
- сформулювати практичні рекомендації по використанню досвіду кредитної кооперації в рамках досліджуваного періоду у сучасних умовах реформування економіки.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше в історичній літературі створено узагальнюючу працю з історії кредитної кооперації лівобережного регіону України; підраховано загальну кількість кредитних й ошадно-позичкових товариств, що діяли на Лівобережжі у визначений період; всебічно охарактеризовано діяльність кредитних кооперативів у регіоні; показано особливості формування мережі союзів кооперативів, специфіку роботи установ, що сприяли розвитку кооперації на Лівобережній Україні; проаналізовано соціальний склад товариств регіону.

Новизну дисертації характеризують також широке коло архівних матеріалів, значна частина яких вперше введено до наукового обігу, запропоновані автором рекомендації щодо використання історичного досвіду функціонування кредитної кооперації в сучасних умовах економічних перетворень в країні. У дослідженні з'ясовано нові історичні факти кооперативного будівництва, окреслено хронологію кооперативного руху. Основні дані чисельності товариств та членів у них, балансових показників, обсягів вкладних і позичкових операцій кооперативів зведено у 21-у таблицю, складені автором.

Практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали дисертації можуть бути використані при читанні загальних і спеціальних курсів з історії України та лівобережного регіону, при підготовці краєзнавчих матеріалів, курсових і дипломних робіт.

Апробація результатів роботи. Текст дисертації обговорювався на засіданнях кафедри історії України історичного факультету Харківського державного університету. Основні питання дослідження доповідалися на науково-практичній конференції «Державна ідеологія в сучасній Україні» (Київ, 1994), науково-теоретичних конференціях викладачів, співробітників, аспірантів і студентів Сумського державного університету з соціально-гуманітарних проблем (Суми, 1995, 1996), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 1997).

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків обсягом 167 сторінок, списку використаних джерел та літератури обсягом 30 сторінок (334 найменування) та додатків (21 таблиця).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі наводиться загальна характеристика роботи з обґрунтуванням актуальності теми дисертації, визначенням предмету й об'єкту дослідження, його хронологічних і територіальних рамок, методологічної основи, мети і завдань роботи, зазначенням її наукової новизни і практичного значення, а також вказується на апробацію і публікацію результатів дослідження.

У першому розділі - «Історіографія проблеми та джерельна база» - розглядається стан наукової розробки теми дисертації. Історію вивчення кредитної кооперації в Росії та на Україні можна розділити на кілька етапів, кожний з яких мав свої особливості.

Перший етап - друга половина XIX - початок XX ст., коли відбувався процес зародження і формування кредитної кооперації в країні. Про кооперативний кредит писали економісти і діячі кооперативного руху. У роботах цього часу здебільшого відсутній історіографічний аналіз літератури, бракує посилань на джерела. Перші спроби охарактеризувати процес

виникнення кооперації в Росії були зроблені наприкінці 60-х - у 70-ті роки XIX ст. О.П.Колюпановим, В.Ф.Лугініним, О.І.Васильчиковим, О.В.Яковлевим¹. Вони обґрунтовували необхідність створення кооперативів на селі та роль держави і земства у цьому. На Україні одним з перших дослідників кредитної кооперації був П.П.Чубинський². Він, аналізуючи діяльність Сокиринського ощадно-позичкового товариства Полтавської губернії, відзначив роль кооперативного кредиту у розвитку дрібного господарства. Праці зазначених авторів важливі з точки зору узагальнення досвіду діяльності перших в імперії кредитних кооперативів.

У 80-90-х роках питання про становище кредитної кооперації знайшли відображення у працях П.А.Соколовського і М.О.Осіпова³. Автори проаналізували тогочасну літературу стосовно кооперативів, охарактеризували роль земств в організації товариств, зокрема у лівобережних губерніях.

На початку XX ст. з'явилися узагальнюючі праці з історії кредитних установ в Росії⁴. Автори їх - О.М.Гур'єв та П.П.Мігулін розглядали кооперацію у контексті історії кредитної системи країни. В.В.Морачевський охарактеризував кредитну кооперацію порівняно з іншими видами і формами сільськогосподарського кредиту⁵.

Окремі роботи стосувалися теорії та історії дрібного кредиту в Російській імперії⁶. О.М.Анциферов визначив основні принципи організації кредитних кооперативів. М.Катаєв вважав, що розвиток кооперації можливий лише за умови опіки з боку держави і земства та підвищення культурного рівня населення. С.М.Прокопович навів відомості по імперії про число товариств та членів в них, окреслив періодизацію кооперативного руху. Згадані праці

важливі з точки зору визначення основних тенденцій розвитку кооперації в Росії.

В цей час вийшла низка праць ознайомчо-популярного характеру¹. Автори їх - В.Доманицький, О.Юркевич, С.Бородаєвський подавали поради щодо відкриття товариств та ведення справ у них, наводили приклади успішної діяльності кредитних кооперативів в українських губерніях.

Напередодні і в роки першої світової війни з'являються фундаментальні праці з теорії та історії кооперації². М.І.Туган-Барановський узагальнив досвід діяльності кредитних кооперативів в Європі, визначив специфіку російської кредитної кооперації (особлива роль держави у поширенні кооперативів). С.В.Бородаєвський об'єктивно висвітлив досягнення і недоліки кредитної кооперації в Росії. В.Ф.Тотоміанц подав цінні відомості про поширення товариств в українських губерніях, зокрема на Полтавщині. М.Л.Хейсін підсумував розвиток кредитної кооперації в Росії за 50 років її існування.

Історію кооперативного руху в Україні, в тому числі на Лівобережжі, досліджував Я.Краєвий³. Автор охарактеризував процес зародження на Україні різних видів кооперації, навів відомості про діяльність перших ощадно-позичкових товариств, відзначив роль окремих діячів та організацій у поширенні кредитної кооперації.

У цей час з'являються роботи, присвячені окремим аспектам розвитку кредитної кооперації⁴. В них розглядалися питання взаємовідносин земства і кооперативів, розповсюдження посередницьких операцій, вплив війни на діяльність товариств, союзна будівництво кредитних кооперативів.

Роботи О.Бітуса, Б.Одера, Ф.Шевченка поклали початок вивченню історії кредитної кооперації в окремих місцевостях досліджуваного регіону⁵. В них

¹ Яковлев А.В. Очерки народного кредита в Западной Европе и в России. - СПб., 1869; Колюпанов Н.П. Практическое руководство к учреждению сельских и ремесленных банков по образцу немецких ссудных товариществ. - М., 1870; Лугинин В.Ф. Сельские ссудные товарищества. - СПб., 1870; Васильчиков А.И. Мелкий кредит в России. - СПб., 1876.

² Чубинский П. Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество //Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. - Т.1. - К., 1874. - С.235-264.

³ Соколовский П.А. Ссудо-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы. - СПб., 1889; Його ж. Деятельность земств по устройству ссудо-сберегательных товариществ. - СПб., 1890; Осипов Н.О. Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита. - СНО., 1893.

⁴ Гурьев А.Н. Очерк развития кредитных учреждений в России. -СПб., 1904; Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769-1906). - Т.3. - Вып.2. - Х., 1907.

⁵ Морачевский В.В. Сельскохозяйственный кредит в России. - СПб., 1913. - С.

⁶ Анциферов А. Мелкий кредит, его организация и значение в России. - Х., 1902; Катаев М. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России. - М., 1902; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. - СПб., 1903.

¹ Доманицький В. Про сільську кооперацію. - К., 1906; Юркевич О. Сучасні сільські малюнки. Перший рік співробітництва у вільній пресі. - К., 1907; Бородаєвський С. Про кредитні кооперації. - СПб., 1909.

² Бородаєвський С.В. Кооперация среди славян. - СПб., 1912; Тотоміанц В.Ф. Кооперация в русской деревне. - СПб., 1912; Туган-Барановський М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1915; 1989; Хейсін М. Ход развития кредитной кооперации за 50 лет //Вестник кооперации.- 1916. -Кн.3. -С.3-26.

³ Краєвий Я. Полвека кооперативного движения на Юге России. - К., 1916.

⁴ Бородаєвський С.В. Кооперация, земство и кустарная промышленность. - СПб., 1913; Максименко Н.П. Хлебные операции в учреждениях мелкого кредита. - Екатеринослав, 1913; Анциферов А.Н. Очерки по кооперации. Лекции и статьи. - М., 1915; Орлов А.С. Кооперация в России накануне и во время войны. - М., 1915; Гриценко И. Уставные и договорные объединения кооперативов в 1916 г. //Вестник кооперативных союзов. -1916. - 124-136

⁵ Одер Б. Кредитная кооперация в Полтавской губернии //Вестник кооперации. -1913. -Кн.8. -С. 119-128; Шевченко Ф. О деятельности кооперативных учреждений Волчанского уезда в

містилися відомості про кількість і соціальний склад товариств, обсяги кредитних і посередницьких операцій, ступінь охоплення кооперативами населення. Але через хронологічну і територіальну обмеженість цілісної картини поширення кредитної кооперації у регіоні в цих роботах не відображено.

Отже, до 1917 р. дослідники зробили перші кроки у вивченні історії кредитної кооперації в Росії. Узагальнюючих праць з історії цього виду кооперації в Україні так і не з'явилося. У роботах, присвячених окремим аспектам розвитку кредитної кооперації, дані по лівобережних губерніях використовувалися лише як ілюстрації. Деякі праці стосувалися поширення кооперації в окремих місцевостях регіону. У них не виділялися особливості союзного будівництва, культурно-освітньої діяльності товариств.

Другий етап у дослідженні кредитної кооперації припадає на 1917-1920 рр. З поширенням кооперативного руху в цей період інтерес до історії кооперації не зменшився. У роботах О.Є.Кулижного, О.В.Меркулова, М.Л.Хейсіна, присвячених історії кооперативного руху в Росії, подавалися відомості про позицію українських кооператорів щодо союзного будівництва в країні, посередницькі операції товариств Лівобережної України¹.

Історію кооперації в Україні досліджували В.І.Марков, П.Пожарський². Вони охарактеризували вузлові проблеми кооперативного руху, але не розкривали регіональних особливостей кооперативного будівництва.

У цей час з'явилася праця М.Мандрики, присвячена історії кредитної кооперації в Україні³. Автор стисло виклав основні етапи розвитку цього виду кооперації. Але в роботі зустрічаються неточності фактичного порядку, зокрема про час виникнення перших кооперативів у Харківській і Чернігівській губерніях.

Новим в історіографії 1917-1920 рр. було те, що українська кооперація розглядалася відособлено, як самостійний об'єкт дослідження.

Третій етап у вивченні кредитної кооперації - це 20-ті - початок 30-х років. З утворенням радянської держави дослідження проблеми прийняло інший характер. З одного боку, на початку 20-х років представники «старої

1913 г. - Волчанск, 1914; Битус А. Учреждения мелкого кредита в районе Полтавского отделения Государственного банка//Хуторянин. -1916. -№№25-26, 27-28.

¹ Кульжний А.Е. Очерки по сельскохозяйственной и кредитной кооперации. - М.,1918; Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения и России. - Пг.,1918; Хейсин М.Л. Кредитная кооперация в России (Исторический очерк и современное положение). - Пг.,1919.

² Марков В.И. Пионеры южно-русской кооперации. Баллин и его сотрудники. Очерк по истории кооперации на Украине. -Х.,1919; Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. - К.,1919.

³ Мандрика М. Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях. - Катеринослав, 1917.

кооперації» досить обґрунтовано аналізували розвиток кредитної кооперації в Росії¹. З іншого боку, з'явилася марксистська інтерпретація ролі кредитної кооперації в економіці країни. Представники цього напрямку в історіографії розглядали кредитну кооперацію виключно як знаряддя фінансового капіталу, заможних верств села².

Важливе значення для висвітлення даної проблеми мають праці О.В.Чаянова³. Вчений охарактеризував суть, основні принципи і механізми функціонування кредитних кооперативів.

У 20-ті - на початку 30-х років вийшли праці з історії кооперативної думки та кооперативного руху в Україні, автори яких побіжно висвітлювали окремі аспекти розвитку кредитної кооперації⁴.

Суттєвим внеском у справу вивчення історії кредитної кооперації були праці, опубліковані у 20-х роках українськими інституціями за кордоном⁵. В них, не дивлячись на обмежену джерельну базу, змістовно, без ідеологічних нашарувань викладені важливі віхи розвитку кредитної кооперації в Україні.

У 30-50-ті роки, коли в історіографії утвердилися спрощені ідеї про антинародну сутність майже усіх соціально-економічних систем досоціалістичного періоду, дослідження історії кредитної кооперації не велося.

Наступний етап історіографії досліджуваної проблеми охоплює 60-ті - першу половину 80-х років. Була значно розширена джерельна база досліджень. І.А.Фарутін, В.В.Кабанов, Л.Є.Файн визначили характер кредитної кооперації, проаналізували соціальний склад товариств в межах країни⁶. В.Л.Вдовін охарактеризував діяльність ошадно-позичкових товариств у 60-80-

¹ Прокопович С.Н. Кредитная кооперация в России. - М.,1923; Хейсин М.Л. Очерки по истории кредитной кооперации в дооктябрьской России. - Л.,1925.

² Лозовий А. Ленін і кооперація. - Х.,1925; Гриценко И.Ф. Социальный состав членов кредитных сельскохозяйственных товариществ. -Л., 1926; Выгодский С.Л. Сельскохозяйственный кредит в дореволюционной России. Опыт экономического анализа финансирования хлопководства, льноводства и свекловодства. - М., 1931.

³ Чаянов А.В. Краткий курс кооперации. - М.,1925; Його ж. Основные идеи и формы сельскохозяйственной кооперации. - М.,1927; 1991.

⁴ Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. - К.,1925; Зисочанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - [Б.м.],1925; Пожарський П. Українська кооперація і царська охранка. -К.,1930.

⁵ Бородаєвський С.В. Історія кооперації. - Прага, 1925; Івасюк І. Кредитна кооперація на Україні//Праці Українського наукового інституту. - Варшава, 1933. -Т.ХІ. - Кн.3. - 119 с.

⁶ Фарутін І.А. Характер и особенности кооперативного движения в дореволюционной России//Ученые записки Калинингр. гос. ун-та. - Вып. IV. -1970. -С.60-177; Кабанов В.В. Октябрьская революция и кооперация. - М.,1973; Файн Л.Е. Социально-экономическая характеристика дореволюционной кооперации России //Тюменский гос. ун-т. Науч. тр. - Сб.8. - Вып.2. - 1975. - С.85-104.

ті роки XIX ст.¹ Без урахування результатів цих досліджень неможливо одержати більш-менш повну інформацію про розвиток кредитної кооперації в Росії.

У роботах Л.І.Гайдая і Г.Н.Губенко, присвячених аграрним перетворенням на Півдні і Правобережжі України, кооперація розглядалася як фактор розвитку капіталізму на селі. Автори наголошували, що кредитна кооперація обслуговувала переважно заможні верстви села, сприяла соціальній диференціації селян².

Історіографія 60-х - другої половини 80-х років, незважаючи на певне просування вперед у визначенні характеру кредитної кооперації, все ж залишалася заідеологізованою. Це часто призводило до абсолютизації класового підходу й однобічного висвітлення проблеми.

Серед праць авторів української діаспори особливу увагу привертає дослідження І.Витановича³. Автор проаналізував різноманітні аспекти кооперативного руху в Україні, подав відомості про виникнення і діяльність окремих кредитних кооперативів та кооперативних об'єднань на Лівобережжі.

З другої половини 80-х років розпочався новий етап в історіографії проблеми. З відродженням кооперативного руху в країні дослідники почали висвітлювати історію дореволюційної кредитної кооперації під новим кутом зору. По-перше, кооперація розглядається як важливий фактор модернізації економіки країни. По-друге, зазначається, що кредитна кооперація позитивно вплинула на розвиток дрібного виробництва, послаблюючи соціальну диференціацію селян. У працях А.Л.Кореліна, Л.Є.Файна проаналізовано кооперативне законодавство Росії, висвітлено основні віхи історії кредитної кооперації в країні⁴.

У цей час вийшло кілька дисертаційних досліджень з історії сільськогосподарської кооперації, в яких побіжно висвітлювалися окремі питання історії кредитної кооперації в Україні у дореволюційний період⁵.

¹ Вдовин В.А. Создание сельских ссудо-сберегательных товариществ в России //Вестник Моск. ун-та. -Сер.ІХ. - 1964. - 2 - С.32-49.

² Гайдай Л.І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) //Укр. іст. журн.- 1977. - №4. - С.100-106; Губенко Г.Н. Сельская кредитная кооперация на Юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX в. //История СССР. - 1981. - №2. - С. 159-170.

³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964.

⁴ Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX-начале XX в. -М., 1988; Його ж. Кооперативное законодательство в России и западный опыт //Отечественная история. -1996. -№2. - С. 180-189; Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. - Иваново, 1994.

⁵ Прокопенко І.Л. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880- початок 30-х років XX ст.):Дис... канд іст. наук: 07.00.02. -К.,1992; Бутенко І.І.

У 90-х роках вітчизняні дослідники звернулися до проблем селянської кооперації і кооперативного руху на Україні. Заслугує на увагу ґрунтовна праця з історії української селянської кооперації В.І.Марочка¹. Автор розглядає кредитну кооперацію як складову частину селянської кооперації, залучає нові матеріали з історії кооперативного будівництва, зокрема на Лівобережжі.

У брошурі Г.ІЗ.Цибуленка² висвітлені деякі аспекти історії кредитної кооперації на Півдні України, зокрема союзне будівництво кооперативів.

У монографії В.М.Половця головна увага зосереджена на дослідженні загальних тенденцій кооперативного руху на Лівобережній Україні³. Вона має для нас значний інтерес, бо містить цінний фактичний матеріал з історії різних видів кооперації, в тому числі і кредитної.

Представлений історіографічний огляд свідчить, що історія кредитної кооперації другої половини ХІХ - початку ХХ ст. всебічно досліджувалася в межах Російської імперії. Синтетичної праці з історії цього виду кооперації в Україні так і не з'явилося. Немає в українській історіографії і спеціальної роботи, в якій би досліджувалася кредитна кооперація Лівобережної України. Окремі аспекти обраної теми висвітлені у працях з історії кооперації в Росії та роботах з історії кооперативного руху та сільськогосподарської кооперації в Україні.

Джерельна база дослідження різноманітна. Важливе значення для висвітлення теми мають матеріали законодавчого і нормативного характеру. Вони широко представлені в «Полном собрании законов Российской империи» та спеціальних збірниках документів⁴, в яких подат законодавчі акти, типові статuti товариств, розпорядчі документи щодо діяльності кооперативів. Це дало можливість дисертанту з'ясувати суть і функції кредитних кооперативів.

Важливим джерелом є друковані матеріали про становище дрібного кредиту в Росії, списки кооперативів, статистичні довідники. Вони охоплюють

Сільськогосподарська кооперація півдня України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.: Дис... канд іст. наук. - Херсон, 1994; Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки НЕПУ: Автореф. дис... докт. іст. наукІЮ.7.00.02 (Ін-т історії України). - К., 1994. та інші.

¹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). - К., 1995.

² Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті півдня України кінця ХІХ - початку ХХ ст. - Херсон, 1995.

³ Половец В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернівці, 1996.

⁴ Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания)/Сост.С.В.Бородаевский. - 5-е изд. СПб., 1913.

відомості про число товариств, балансові кошти кооперативів у різних регіонах країни¹, зокрема у лівобережних губерніях².

Окрему групу джерел становлять документи правлінь союзів кооперативів, комітетів сприяння кооперації, матеріали кооперативних з'їздів і нарад, виставок³. Вони важливі для розуміння характеру і змісту діяльності кооперативів та їх союзів.

Особливу цінність становлять документи органів місцевого самоврядування щодо кооперативного кредиту⁴. Збірники постанов земських зборів, звіти земських управ і правлінь кас дрібного кредиту дають уявлення про ставлення земств до поширення кооперативів.

Найбільш важливими джерелами є документи, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Києві (далі ЦДІА), Центральному державному архіві вищих органів влади і державного управління України (далі ЦДАВОВУ), державних архівів Полтавської, Сумської і Харківської областей (далі ДАЛО, ДАСО, ДАХО) та в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України (далі ІР ЦНБ). У них зберігаються матеріали про затвердження місцевими органами влади статутів кооперативів, відносно складу учасників кооперативних з'їздів, відомості про кооперативні видання (ЦДІА. ф. 295, 336, 442, 1439, 1680).

Звіти кредитних товариств, листування кооперативів з Управлінням у справах дрібного кредиту, конторами і відділеннями Державного банку (ДАСО, ф.213), земськими управами і правліннями кас дрібного кредиту (ДАЛО, ф.612; ДАСО, ф.235; ДАХО, ф.304. 364) дають можливість з'ясувати роль державних установ й органів місцевого самоврядування у кредитуванні кооперативів.

Різноманітні матеріали про діяльність товариств, майновий стан їх членів, союзна будівництво кооперативів містять фонди окремих товариств і

¹ **Общие данные о положении мелкого кредита в Империи. - СПб., 1908; Список действующих кредитных и ссудо-сберегательных товариществ по губерниям и областям империи на 1 января 1911 г. - СПб., 1911; Статистический справочник по Югу России. - Полтава, 1910.**

² **Статистический справочник по Полтавской губернии на 1910-1918 гг.- Полтава, 1910-1919; Статистический справочник по Харьковской губернии. - Х., 1911 та інші.**

³ **Одиннадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. -СПб., 1886; Отчет по мелкому кредиту с 1904 по 1907 г. - СПб., 1911; Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в г.Киеве. - К., 1914; Отчет Харьковского союза кредитных и ссудо-сберегательных товариществ за 1916 г. - Х.,1917.**

⁴ **Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания за 1865-1909 гг. - Чернигов, 1882-1910; Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. - Т.32,45, 47. - СПб.,1903.**

кооперативних об'єднань (ЦША, ф.ИП; ДАПО, ф.1007; ДАСО, ф.400, 904; ДАХО,ф.Ю14).

Документа, що зберігаються у фондах Українського вільного університету, Української господарської академії, Українського технічно-господарського інституту (ЦДАВОВУ, ф.3795, 3859, 3879), Всеукраїнського центрального кооперативного музею (ІР ЦНБ, ф.290), а також у фамільних фондах Галаганів, О.М.Анциферова (ЦДІА, ф.1475, 2019), М.Балліна (ІР ЦНБ, ф.326) дозволяють заповнити деякі прогалини в історії кредитної кооперації, зокрема про кооперативні видання, що виходили на Україні, діяльність на Лівобережжі відомих діячів на ниві кооперації.

Усього в роботі використано 33 фонди п'яти архівів та Інституту рукопису ЦНБ НАН України.

Різноманітні матеріали автор почерпнув з таких кооперативних періодичних видань, як «Вестник кооперации», «Вестник мелкого кредита», «Наша кооперация», «Мурaveйник-Комашня» та інші.

Отже, у дисертації використано широке коло друкованих та архівних джерел, матеріалів кооперативної преси. Джерельна база дослідження цілком достатня і достовірна для розкриття теми.

У ДРУГОМУ розділі - «Становлення кредитної кооперації» - розкривається процес виникнення та формування системи кредитних кооперативів у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст., аналізується законодавче оформлення діяльності товариств.

Зосереджено увагу на висвітленні причин виникнення кредитної кооперації. Поглиблення процесу розвитку капіталізму і товарно-грошових відносин, розширення внутрішнього ринку призвели до того, що частка дрібних товаровиробників з числа селян, кустарів зростала. Одним з головних факторів розвитку їх господарств був кредит. Намагаючись пристосуватися до нових обставин, дрібні товаровиробники в умовах засилля торгового і лихварського капіталу створювали кооперативи. Поширенню кредитних кооперативів сприяла політика правлячих кіл, які вбачали в них засіб підвищення платоспроможності населення, розширення внутрішнього ринку, збереження у суспільстві «соціального миру».

Перше ошадно-позичкове товариство в регіоні виникло у 1869 р. в м.Гадячі Полтавської губернії. Піднесення кооперативного руху у 70-х - першій половині 80-х років, коли кількість кооперативів щорічно збільшувалася, змінилося його спадом у другій половині 80-х - середині 90-х років ХІХ ст. Ініціаторами створення товариств виступали ліберальні поміщики, інтелігенція, почасти самі дрібні товаровиробники. Важливу роль у поширенні кооперації відіграли земства та С.-Петербурзьке відділення Комітету щодо сільських ошадно-позичкових і промислових товариств.

Після прийняття у 1895 р. «Положення про установи дрібного кредиту» кредитна кооперація збагатилася новою формою. Поряд з пайовими кооперативами створювалися безпайові кредитні товариства, первинні кошти яких формувалися за рахунок позик і короткострокових кредитів Державного банку і земств.

На рубежі XIX-XX віків відбулося помітне піднесення кооперативного руху. Кількість кооперативів у регіоні збільшилася майже втричі. Зросло і число членів та балансові показники товариств. У пайових кооперативах цей процес відбувався помірно, безпайових - більш інтенсивно. Кредитні й більшість ощадно-позичкових товариств діяли на селі. Понад 90 % їх членів складали селяни. Дві третини від загальної кількості членів товариств становили середняки і заможні господарі. У місцях компактного проживання євреїв виникали ощадно-позичкові товариства, у складі яких вони переважали. Однак у цей період кооперативи охоплювали невелику частину населення і слабо сприяли розвитку дрібного виробництва.

Основними недоліками розвитку кооперації були збереження феодальних пережитків у соціально-економічному і політичному ладі країни, невисокий рівень товарно-грошових відносин, недосконалість законодавства щодо кооперативів, відсутність кооперативних союзів і банків, нестача оборотних коштів.

У третьому розділі - «Розвиток кооперативного руху у 1905-1917 рр. Соціальний склад товариств» - досліджуються законодавчі, соціально-економічні та політичні чинники перетворення кредитної кооперації на масову громадсько-економічну організацію дрібних товаровиробників, характеризуються кількісні й якісні зміни у кооперативному русі, аналізується соціальний склад товариств.

Значний розвиток кредитної кооперації був зумовлений рядом причин. Ухвалене 1904 р. нове «Положення про установи дрібного кредиту» розширило коло операцій кооперативів, надало можливість створювати земські каси дрібного кредиту, що кредитували товариства, і союзи кредитних кооперативів. Фінансування товариств та контроль за їх діяльністю покладалися на Управління у справах дрібного кредиту. У зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи відбулися зрушення у земельних відносинах. Зросла товарність значної частини селянських господарств, що давало можливість селянам направляти частину коштів на інтенсифікацію виробництва. Це «підживлювало» потребу дрібних товаровиробників у кредитних кооперативах. Революція 1905-1907 рр. змусила уряд скасувати обмеження громадянських прав, прискорила зростання свідомості й організованості трудящих села і міста, дала їм можливість відчути силу організації, колективу. Усе це вплинуло на розвиток кооперативного руху.

У 1905-1917 рр. відбулося прискорене зростання й ущільнення мережі кредитних кооперативів, поміж яких за кількістю установ, числом членів, обсягом мобілізованих коштів переважали кредитні товариства. З 1 січня 1905 р. по 1 січня 1915 р. кількість кредитних товариств у регіоні збільшилася з 42 до 738, або у 17,6 рази, ощадно-позичкових - з 49 до 151, або у 3,1 рази¹. На початку 1914 р. число членів у кредитних кооперативах Лівобережної України досягло 596,9 тисяч чоловік². Якщо враховувати і членів сімей учасників кооперативів, то кредитна кооперативна організація обслуговувала приблизно 3-3,5 млн. чоловік, або третину усього населення регіону. Збільшувалися і відносні показники розвитку кооперації, зокрема зросли середнє число членів на одне товариство, ступінь охоплення кооперативами селянських дворів і населення району діяльності кооперативів припадало 169572 члени кредитних товариств, що складало 40,5 % усіх домогосподарів³. Певною мірою гальмували розвиток кооперації багатолюдність і територіально великий район діяльності кооперативів, що ускладнювало їх функціонування.

Зміцненню кредитної кооперації сприяли об'єднувачі процеси всередині кооперативного руху. На всеросійських і місцевих кооперативних з'їздах обговорювалися проблеми кооперативного будівництва і визначалися напрямки його розвитку. Комітети сприяння кооперації, кооперативні відділення при товариствах сільського господарства проводили пропаганду кооперативних ідей, консультативну роботу, організували кооперативні курси. З появою Московського Народного банку і союзів кооперативів кредитна кооперація піднялася на новий рівень свого розвитку. Досліджуваний регіон займав провідне місце в країні за кількістю союзів кредитних кооперативів. Союзи кооперативів Лівобережної України виступали за створення регіональних міжсоюзних об'єднань, Південного кооперативного банку.

У розділі проаналізовано соціальний склад товариств. Кредитні кооперативи охоплювали різні верстви дрібних товаровиробників, переважно селян. Головною умовою участі в них була певна майнова, господарська забезпеченість, що відповідало вимогам кредитних відносин. Трудова частина

¹ Підраховано автором на підставі: Шевченко Е.П. Кредитная кооперация на Юге России //Хуторянин. - 1910. - №45. - С. 1848-1849; Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в г.Киеве. - К., 1914. -Таблицы к главе II. -С.41-43, к главе IV. -С.54; Балансы кредитных и ссудо-сберегательных товариществ на 1.01.1915 г. //Вестник мелкого кредита. - 1915. - №24. -С.986.

² Зведений баланс кредитних й ощадно-позичкових товариств 9 українських губерній на 1 січня 1914 р. //ЦДАВОВУ, ф.3795, оп.5, спр.170, арк.37-38.

³ Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в г.Киеве. - К., 1914. -Глава II. - С.43.

членів становила три четверті усіх учасників кооперативів. Основну її масу складали селяни-середняки, почасти біднота, а також ремісники і кустарі. До складу товариств входили і заможні верстви, зокрема дрібні промисловці, торговці, глитаї, а також вчителі, агрономи, лікарі, священники. У керівних органах кооперативів переважали середняки і заможні господарі.

Кредитна кооперація в цілому позитивно вплинула на стан селянських господарств, послаблюючи гостроту соціальної диференціації та уповільнюючи її темпи. Середняцькі господарства у кооперації були більш стійкі до розшарування, ніж некооперовані середняки. Розмір доходів заможних прошарків у кредитній кооперації був незначний і тому не міг бути вирішальним фактором нетрудових накопичень. Незважаючи на різний ступінь участі у кооперації соціальних груп, усі члени кооперативів у тій чи іншій мірі отримували певну матеріальну вигоду, що в цілому сприяло розвитку і зміцненню господарств практично кожного члена. Внаслідок цього було досягнуто швидке піднесення кооперативного руху.

У четвертому розділі - «Основні напрямки діяльності кредитних кооперативів та їх союзів» - характеризуються фінансово-кредитні й посередницькі операції, агрокультурна та культурно-освітня робота товариств і союзів кооперативів.

Основними напрямками діяльності кредитних кооперативів були мобілізація казенних і приватних грошових коштів, кредитування дрібних товаровиробників і посередництво по закупівлі для своїх членів необхідних товарів та збуту виробів їх праці. Напередодні першої світової війни питома вага вкладів приватних осіб складала більше половини коштів товариств, що свідчило про довіру населення до кооперативів. Понад 80 % усіх коштів товариств витрачалося на кредитування своїх членів. Позички призначалися переважно на придбання худоби, реманенту, сировини і матеріалів для кустарно-ремісничого виробництва, купівлю й оренду землі, будівництво господарських приміщень. Обсяги посередницьких операцій були значно менші. Це зумовлювалося рівнем організації внутрішньої торгівлі, початком спеціалізації кооперативного руху. Кредитні кооперативи постачали сільськогосподарські машини і знаряддя, збували хліб, тютюн, цукровий буряк тощо, виступали посередниками при купівлі й оренді землі їх членами.

В роки першої світової війни у зв'язку із значним надходженням вкладів і невеликим попитом на позички кооперативи та їх союзи активно займалися посередництвом. Вони самостійно або разом із земством постачали армії великі партії продуктів харчування, фуражу, одягу та взуття, населенню - товарів першої необхідності. Окремі товариства і союзи кредитних кооперативів створювали виробничі і переробні підприємства.

У розділі висвітлено агрокультурну й культурно-освітню діяльність кредитних кооперативів та їх союзів. Товариства закуповували для своїх членів вдосконалені знаряддя праці, поліпшені сорти насіння, організовували показові поля, зерноочисні і прокатні пункти, впроваджували агрономічні нововведення. Кооперативи сприяли підвищенню не тільки освітнього рівня населення, але і формуванню національної свідомості народу. Такі культурні заходи кооперативів, як видання кооперативних журналів і літератури рідною мовою, збудування народних домів і приміщень товариств у національному архітектурному стилі, участь у загальноукраїнських культурних акціях, а також пропозиції щодо впровадження української мови у діловодство і навчання мали національне спрямування. У кооперації групувалися кадри українського національно-визвольного руху.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертаційної роботи підведені підсумки розвитку кредитної кооперації на Лівобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. Вивчення основних проблем дисертації дало можливість виділити кілька етапів розвитку цього виду кооперації у регіоні.

Перший - кінець 60-х - перша половина 80-х років XIX ст. - початкова доба посіву кооперативних ідей і захоплення справою організації кооперативного кредиту для дрібних товаровиробників ліберальними поміщиками, інтелігенцією та земствами.

Другий - друга половина 80-х - середина 90-х років - характеризується уповільненням та спадом кооперативного руху.

Третій - середина 90-х років XIX ст. - початок XX ст. - доба нового піднесення кооперативного будівництва. Поява нового типу кооперативів - безпайових кредитних товариств.

Четвертий етап - з 1905 до початку 1917 р. - доба масового поширення кредитної кооперації та інтенсифікації фінансово-економічної й культурно-освітньої діяльності кооперативів. Цьому сприяли зміни у законодавстві, зрушення у соціально-економічному і політичному житті країни. З'являються союзи кредитних кооперативів. Відбувається піднесення національної свідомості у кооперативних колах регіону, особливо на Полтавщині.

Дисертантом висловлені побажання і рекомендації щодо розвитку кредитної кооперації в Україні. Доцільним є вивчення історичного досвіду цього виду кооперації в країні, створення дійового законодавства щодо кредитних спілок, організаційне оформлення кооперативного руху, вирішення питання про пільгове оподаткування товариств, інформування населення про

існування і переваги кооперативів, налагодження стосунків з міжнародними кооперативними організаціями.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Видатний український кооператор. До 125-ліття з дня народження Св.Бородаєвського // Український технічно-господарський інститут. Наукові записки. - Т.ХХХ. - Мюнхен, 1995. - С. 133-142.
2. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. - Чернігів, 1996. - №4. - С. 73-80.
3. Журнал «Наша кооперація» як джерело з історії України // Український засів. Часопис національної інтелігенції. - Х., 1996. - №7-9. - С. 153-159.
4. Кредитна кооперація на Сумщині (1903-1913) // Історичні віхи Слобідської України: XVII - початок XX ст. Наукова збірка. - Х., 1997. - С. 73-83.
5. Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. - Суми, 1997. - № 1. - С. 25-30.
6. Журнал «Наша кооперація» - джерело з історії української кооперації // Українська періодика: історія і сучасність // Доп. та повід, четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф. 19-20 грудня 1997 р. - Львів, 1997. - С. 137-139.
7. Союзи кредитних кооперативів Лівобережної України у дореволюційний період // Підсумки й перспективи роботи кафедр соціально-гуманітарного циклу (До 35-річчя створення кафедр). - Суми: СумДУ, 1997. - С. 182-191 (В надзаг.: Сумський державний університет).
8. Конотопський союз кредитних та ощадно-позичкових товариств: перші кроки // Сіверянський літопис. - 1998. - № 1: - С. 127-131.

АНОТАЦІЯ

Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX - початку XX ст. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - історія України. - Харківський державний університет, Харків, 1998.

Дисертація присвячена питанням розвитку кредитної кооперації на Лівобережній Україні у 1869-1917 рр. У даному дослідженні розглядаються причини виникнення, становлення і розвитку системи кооперативного кредиту, основні напрямки діяльності кредитних й ощадно-позичкових товариств та їх союзів, соціальний склад кооперативів. Основні положення праці викладені автором у статтях і тезах до наукових конференцій.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, ощадно-позичкове товариство, кредите товариство, союз кооперативів.

АННОТАЦІЯ

Власенко В.Н. Кредитная кооперация Левобережной Украины второй половины XIX - начала XX вв. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. - Харьковский государственный университет, Харьков, 1998.

Диссертация посвящена вопросам развития кредитной кооперации на Левобережной Украине в 1869-1917 гг. В данном исследовании рассматриваются причины возникновения, становления и развития системы кооперативного кредита, основные направления деятельности кредитных и ссудо-сберегательных товариществ, социальный состав кооперативов. Основные положения работы изложены автором в статьях и тезисах к научным конференциям.

Ключевые слова: кооперация, кооперативное движение, ссудо-сберегательное товарищество, кредитное товарищество, союз кооперативов.

ANNOTATION

Vlasenko V.N. The credit co-operation of the left-bank Ukraine in the second half of the XIX-th - the beginning of the XX-th century. - Manuscript.

The thesis for scientific degree of candidate of historical science in the speciality 07.00.01 - the History of Ukraine, Kharkiv State University, Kharkiv, 1998.

The thesis is devoted to the problems of the credit co-operation development in the left-bank Ukraine in 1869-1917 years. In this investigation the reasons of the credit co-operative system emergence are considered, its formation and development; the main trends of the credit and loan-saving partnership activity; the social structure of the co-operative societies. The principal ideas are states in the articles and comments to the scientific conferences.

Key words: co-operation, co-operative movement, loan-saving partnership, credit partnership, co-operative union.

Підписано до друку 08.10.98 Формат 60x84/16

Папір офсет. Умовн. друк. арк. 1,2. Умови, фарб.

Відб. 1,2. Тираж 100. Зам. № 313

"Різоцентр" СумГУ, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2